

הפעילות הסוציאלית בקהילה היהודית בירושלים בתקופת המנדט

טל חניה

תקציר

במאמר זה אני מנתח את הגורמים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית בוועד הקהילה העברית בירושלים בתקופת שלטון המנדט בארץ. ראשית, אני סוקר את היחס לפעילות הסוציאלית מצד ועד העיר - הגוף שקדם לוועד הקהילה - בשנות העשרים. שנית, אני בוחן את פעילותה והתארגנותה של הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה בראשית שנות השלושים. שלישית, אני מנתח את השפעתם של אירועים פוליטיים ביישוב היהודי מאמצע שנות השלושים ועד שלהי שלטון המנדט על התגבשות הפעילות הסוציאלית בשתי רמות: ברמה העירונית - מתוך מתן דגש על השפעתם של גורמים ומאפיינים הנגזרים מייחודה של ירושלים, לדוגמה: השפעת מעמדו הפוליטי של ועד העדה הספרדית על הפעילות הקהילתית-סוציאלית, וברמה הארצית - של המסגרת היישובית: השפעת העלייה החמישית והשפעתן של מגביות היישוב על היקף פעילות הלשכה הסוציאלית בשנות הארבעים. על יסוד ניתוח השפעת כל אחד מן הגורמים הנזכרים, אני מבקש להציע כי אופייה והיקפה של הפעילות הסוציאלית בירושלים הם תולדת השילוב בין שלושה מוקדי השפעה מרכזיים: מוקד יישובי - יוזמות מטעם המוסדות הלאומיים; מוקד קהילתי - פעילות הנובעת ממעמד ועד הקהילה ודפוסי חשיבה קהילתיים; ומוקד מקומי - נורמות ודפוסי חשיבה שרווחו בירושלים בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי. אם כן, במאמר זה אבקש להראות כי המסגרת היישובית היא אחד המוקדים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית בירושלים.

מילות מפתח: הנרייטה סאלד, ועד העדה הספרדית, כופר היישוב, מגבית ההתגייסות, מס החירום, העלייה החמישית

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטור שלי 'יישוביות, קהילתיות ומקומיות בפעילות ועד הקהילה העברית בירושלים', שנכתבה בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מבקש להודות מקרב לב למנחיי, פרופ' דימיטרי שומסקי ופרופ' אביגיל עקבסון על הערותיהם והארותיהם החשובות והמועילות.

סעד ועזרה לזולת הן פעילויות רווחות בקרב קהילות. המענה שסיפקו ראשי קהילות בתחומים הללו בתקופה הטרומ־ציונית היה חלק מן התפקידים הרשמיים של הקהילה.¹ בשל כך לא נתפסו תחומי הפעילות הללו כאתוס מוביל ביישוב החדש,² וגם לא נחשבו לחלק מהפעילות של התנועה הציונית.³ יתר על כן, בתוך התנועה הציונית קמו מתנגדים למיסוד הפעילות הסוציאלית; רבים ביישוב, בעיקר בתנועת העבודה, אחזו בדעה כי פעילות זו היא חזרה לשיטת החלוקה שהייתה מוזהה עם חברה לא יצרנית.⁴ ואכן, מוסדות הנהגת היישוב בתקופת המנדט הקימו מערך סוציאלי מסודר רק בראשית שנות השלושים – מחלקה סוציאלית. מערך זה הופעל באמצעות לשכה סוציאלית שהוקמה בכל אחד מוועדי הקהילות שפעלו ביישוב בתקופת המנדט.

בשנים האחרונות נכתבו כמה עבודות מחקר על ועדי הקהילות, הבוחנות אותם על רקע המאפיינים והצרכים הייחודיים של הקהילות מחד גיסא ועל רקע מדיניות מוסדות היישוב מאידך גיסא. עבודות אלו עוסקות בתחומים שונים של פעילות אזרחית.⁵ בתחום של הפעילות הסוציאלית בחיפה בולטת עבודתה של ענת קדרון על ועד הקהילה העברית בעיר. קדרון מראה כיצד מחד גיסא שיקפה פעילות הסעד והעזרה הסוציאלית את ההתחזקות הפוליטית-ריכוזית של ועד הקהילה ואת מימוש האינטרסים של בני הקהילה, וכיצד מאידך גיסא היא שיקפה ראייה לאומית – את נקודת מבטה של המחלקה לעזרה סוציאלית שליד הוועד הלאומי.⁶

גם על התפתחותה של הפעילות הסוציאלית בירושלים בתקופת המנדט נכתבו כמה עבודות מחקר. עקיבא דויטש בחן את התפתחות הפעילות הסוציאלית ביישוב דרך ועדי הקהילה בערים הגדולות (ירושלים, תל אביב וחיפה). לדבריו, המבנה הפוליטי-יישובי, שכלל את המחלקה המרכזית של הפעילות הסוציאלית, שימש גורם מרכזי בעיצוב

- 1 על המסגרת הקהילתית כגוף הנותן מענה בתחומים שונים ומעצב נורמות התנהגות, ראו: יעקב כץ, **היציאה מן הגטו**, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 26-27.
- 2 יונה רוזנפלד ולוטה זלצברגר, 'ישראל – מדינת סעד?', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט, רבקה בר יוסף, ראובן כהנא ואילנה שלח (עורכים), **רבדים בישראל**, אקדמון, ירושלים 1968, עמ' 164-166.
- 3 עקיבא ולטר דויטש, 'התפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע ביישוב העברי בארץ-ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1970, עמ' 59.
- 4 ג'וני גל וסטפן קונגטר, 'ברלין בירושלים: בית הספר הראשון לעבודה סוציאלית בפלשתינה-א"י', בתוך: ג'וני גל ורוני הולר (עורכים), **לא צדקה אלא צדק: פרקים בהתפתחות העבודה הסוציאלית בישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019, עמ' 116. ראו עוד: חנה הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים – פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 120-121.
- 5 ראו למשל: ראובן גפני, **נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט**, מאגנס, ירושלים 2019; ענת קדרון ושולי לינדר-ירקוני, **סיפורה של קהילה נשכחת: ראשיתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית ואחריתו**, מאגנס, ירושלים 2022, עמ' 219.
- 6 ענת קדרון, **בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2012, עמ' 74-104.

הפעילות של הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה בירושלים וביישוב בכלל.⁷ טובה גולן, שסקרה את הפעילות הסוציאלית בירושלים בשנים 1931-1936, קבעה כי הלשכה שעל יד ועד הקהילה תרמה 'להטמעת המגמות הציוניות בעבודת ועד הקהילה'.⁸ לשיטתה יש לראות את הפעילות 'כמרכיב בעל משמעות ל"בנין האומה", וכעוד נדבך ב"מדינה שבדרך".⁹ קובי כהן-הטב, שניתח את תחומי העשייה המרכזיים של ועד הקהילה כחלק 'מתהליך צמיחתו של "היישוב החדש" בעיר',¹⁰ הדגיש את אופיו המודרני והחדשני, שהשתלב עם אופייה של המחלקה הסוציאלית שעל יד הוועד הלאומי.¹¹

במאמר זה אני מבקש לנתח את התפתחותה של הפעילות הסוציאלית בירושלים מתוך דגש על שני מוקדי השפעה נוספים על הגורם היישובי-לאומי: הגורם הקהילתי והגורם המקומי. בראשית הדברים אגדיר את המונחים 'קהילתיות' ו'מקומיות'.

לאורך המאמר אשתמש במונח 'קהילה' בשני מובנים המצויים במחקר ההיסטורי: מסגרת חברתית המאגדת יחידים, בראש ובראשונה לשם סיפוק צורכיהם;¹² ביטוי לעצמאות ולמעמד פוליטי כלפי בני הקהילה וכלפי ארגונים ציבוריים.¹³ בהתאם לשתי ההגדרות הללו, המונח 'קהילתיות' יוצג במאמר בשני מופעים: האחד, ועד הקהילה העברית בירושלים, גוף שסיפק את צורכי היישוב היהודי והעניק לו מעמד פוליטי בעיקר מול גופים ציבוריים שונים – מן הארגון הפוליטי הרשמי של היישוב ויזמות אזרחיות. האחר, ארגוני הקהילות היהודיות בגרמניה, ששימשו כתובת מרכזית בתחומים שונים – בדגש על הנושא הסוציאלי. מונחים נוספים שישמשו אותי במאמר, בדיון על המרחב הקהילתי שהתקיים בירושלים, הם 'מקומיים' ו'מקומיות'. המונח 'מקומיים' מתייחס במאמרי לאנשים ולגופים שהשתייכו לקהילות שונות ושחיו ופעלו בירושלים לפני הכיבוש הבריטי, והמונח 'מקומיות' מתייחס לנורמות פוליטיות ואחרות שרווחו בקרב אותן קהילות. צמד מונחים נוסף שאשתמש בו במאמר הוא 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' (או: 'יישובי'). הראשון מתייחס להתארגנות ציבורית על בסיס עדתי ואילו השני להתארגנות ציבורית על בסיס לאומי.¹⁴

- 7 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 140, 236-243.
- 8 טובה גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936): מוולונטריזם לפרופסיונאליזם ומהגשת תמיכה ל"בינוי אומה"', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2002, עמ' 81.
- 9 שם, עמ' 2.
- 10 קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר', קתדרה, 82 (טבת תשנ"ז). עמ' 133-134; הנ"ל, 'השפעת ועד הקהילה בירושלים על התפתחות העיר בתקופת השלטון הבריטי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1994, עמ' 4-7.
- 11 שם, עמ' 49.
- 12 יעקב כ"ץ, 'מסורת ומשבר', מוסד ביאליק, ירושלים 1958, עמ' 95.
- 13 ראו למשל את הדגם של קהילת סלוניקי: יוסף הקר, 'הארגון הקהילתי בקהילות האימפריה העות'מאנית (1453-1676)', בתוך: אברהם גרוסמן ויוסף קפלן (עורכים), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2004, עמ' 294-295.
- 14 במחקר נכתב רבות על הבעייתיות במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. כך למשל ישראל ברטל מראה כיצד מונחים אלו מתעלמים משוליים רחבים של היישוב היהודי במאה ה-19. ראו: ישראל

באמצעות ההגדרות הללו אבקש להראות כי מלבד המנגנון היישובי-לאומי השפיעו על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים גם הגורמים הקהילתיים והמקומיים. שלושת מוקדי ההשפעה – היישובי, הקהילתי והמקומי – יודגמו במאמר זה על ידי סוגיות מרכזיות שנדונו במסגרת ועד הקהילה. לצד המוקדים המרכזיים הללו היו בירושלים מוקדי השפעה משניים, כגון הקצבות ממשלתיות וקרנות שונות, אולם בהם אין המאמר עוסק. לאורך המאמר אבחן על פי סדר הזמנים את התפתחות הפעילות הסוציאלית ומאפייניה במסגרת ועד הקהילה: בחלק הראשון אעסוק בהקמת ועד העיר (הגלגול הקודם של ועד הקהילה) ויחסו לפעילות הסוציאלית בשנות העשרים. בחלק השני אבחן את יכולותיה הארגוניות-כלכליות של הלשכה הסוציאלית בוועד הקהילה ואת עיצוב פעילותה לנוכח השפעתם של אנשי העלייה החמישית. בחלק השלישי והאחרון אנתח בעיקר את השפעתם של גורמים שונים ביישוב על ההיקף והאופי של הפעילות הסוציאלית בשנות הארבעים, בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה.

ועד העיר והפעילות הסוציאלית בשנות העשרים

ימים ספורים לאחר שנכבשה ירושלים בידי הבריטים זימנו אליעזר הופיין ויעקב טהון, מראשי ההנהגה הציונית בעיר, עסקנים מקומיים אחדים כדי לדון בהקמתה של הנהגה כללית אחת ליהודי העיר. הגוף שהוקם נקרא בשם: ועד העיר ליהודי ירושלים (ועד העיר). הוועד פעל באופן רשמי כזרוע של הנהגת היישוב החדש, שהתגבשה בעיר לאחר הכיבוש הבריטי.¹⁵ ב־1932 שונה שמו של ועד העיר לוועד הקהילה העברית בירושלים. את ייעודו הציבורי הרשמי של ועד הקהילה יש להבין על רקע ניסיונם של ראשי היישוב לתקן תקנות שיאפשרו לארגן את כלל היהודים בארץ ישראל לקהילה אוטונומית-לאומית,

ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 4. במאמר זה אשתמש במונחים אלו על בסיס חלוקה של ישראל קולת, שמבחין בין הערכים השולטים ובין המוסדות המייצגים. ראו: ישראל קולת, 'מיישוב עדות וכוללים ליישוב לאומי', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 34. בנוגע למונח 'יישובי' בתקופת המנדט, ראו: אביבה חלמיש, 'ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט', ישראל, 24 (2016), עמ' 377.

15 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 36-46. אליעזר זיגפריד הופיין שימש מנהל בנק אפ"ק בירושלים במהלך מלחמת העולם הראשונה. נוסף על כך הוא היה אחראי על קבלת כספי סיוע מוועד הסיוע המאוחד האמריקני. מספטמבר 1917 הופקד הופיין על הסיוע שהגיע לארץ עבור כלל האוכלוסייה היהודית. ראו: נתן אפרתי, 'אליעזר הופיין – פועלו ומעמדו בקרב הנהגת היישוב בתקופת המלחמה ואחריה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1991, עמ' 88-89. יעקב טהון שימש במהלך מלחמת העולם הראשונה מנהל המשרד הארצישראלי (במקום ארתור רופין שהוגלה לקושטא). ראו: 'יעקב טהון', בתוך: יעקב שביט, יעקב גולדשטיין וחיים באר (עורכים), **לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948**, עם עובד, תל אביב 1983, עמ' 236.

שמוסדותיה פועלים לפי חוק. ¹⁶ לשם כך הגישו הצעה בשם 'חוקת הקהילות', הבאה להסדיר את תפקידיהם של מוסדות ההנהגת היישוב. על פי חוקה זו יש לכלול את כל היהודים בארץ ישראל במסגרת קהילתית אחת, שיכירו בה שלטונות המנדט רשמית. ¹⁷ ב-1 בינואר 1928 אישר הרברט פלומר הנציב העליון, את חוקת הקהילות או: תקנות 'כנסת ישראל' – כינויו של הארגון הקהילתי האוטונומי של היישוב היהודי בארץ ישראל, שהזיקה ההדדית בין החברים בו הייתה מושתתת על ערכים ציוניים-לאומיים. בתקנון מצוין כי עומדת ליהודים האפשרות שלא להשתייך לארגון כנסת ישראל. הגוף הבולט ביותר שהיה אופוזיציה פוליטית לכנסת ישראל היה מפלגת אגודת ישראל. ¹⁸ ארגון כנסת ישראל הורכב מחמישה מוסדות: מועצת הרבנות הראשית, לשכות הרבניות המקומיות, אספת הנבחרים, הוועד הלאומי וועדי קהילות. ¹⁹ במקרה של ירושלים, הגוף ששימש זרוע קהילתית של הנהגת היישוב בעיר במהלך שנות העשרים היה ועד העיר, ולאחר מכן ממשיכו – ועד הקהילה העברית. ועד העיר וועד הקהילה העברית היו הגופים המרכזיים שבאמצעותם התקיימה מטעם המוסדות הלאומיים פעילות אזרחית בירושלים, בין השאר גם הפעילות הסוציאלית. אף על פי שהפעילות הסוציאלית החלה רשמית בראשית שנות השלושים, אתייחס בראשית הדברים לוועד העיר ולפעילות הסוציאלית שהתקיימה בעיר עשור קודם לכן, בשנות העשרים.

בחודשים הראשונים לאחר הכיבוש הבריטי, כחלק מתקופת ההתאוששות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, עסק ועד העיר בפעולות סיוע והקלה לאוכלוסייה המקומית. כך למשל הוקמו מטעם הוועד שש ועדות שעסקו בתמיכה כלכלית וברווחה. ²⁰ עם זאת, הוועד לא ניהל פעילות ממוסדת בתחום הסוציאלי. במקרים רבים הפנו ראשי הוועד נזקקים לארגוני סעד עדתיים, בהתאם למוצאה העדתי של המשפחה, ²¹ או לבתי תמחוי מקומיים, הבולט שבהם – בית שטראוס. ²² במקרים אחרים הפנה הוועד נזקקים לארגונים וולונטריים. ²³ במהלך שנות העשרים התפתחה פעילות סוציאלית מודרנית בירושלים, בעיקר באמצעות התארגנויות

16 פרידמן, חברה ודת, עמ' 187-188; דפנה צמחוני, 'ממשלת המנדט ומעמד העדות הדתיות בארץ ישראל', קתדרה, 80 (תמוז תשנ"ו), עמ' 156.

17 פרידמן, שם, עמ' 188.

18 צמחוני, 'ממשלת המנדט', עמ' 160-161.

19 פרידמן, חברה ודת, עמ' 202.

20 דין וחשבון של ועד העיר ליהודי ירושלים י"א ניסן תרע"ח – תשרי תרפ"א, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), 33-4622.

21 ראו למשל: רבקה מלכה אל ועד העיר, כ"ח בכסלו תרפ"ג, שם, 6-4567; ועד העיר אל הנהלת העדה המערבית, י"ג בטבת תרפ"ג, שם, 7-4567.

22 ועד העיר אל הנהלת בית תבשיל שטראוס, כ"ז באדר התרפ"ג, שם, 7-4567. על חשיבות פעילות המוסד: ראו: מימי אייזנשטדט וג'וני גל, 'עבודה סוציאלית ודימויים של עוני ושל עניים בתקופת היישוב', בתוך: גל והולר (עורכים), לא צדקה אלא צדק, עמ' 296.

23 למשל בהקשר של סיוע למשפחות נפגעי מאורעות תרפ"א. ראו: ועד העיר אל הסתדרות נשים עבריות, 12.1.1922, אע"י, 24-4622.

של קבוצות נשים ציוניות יוצאות אירופה וצפון אמריקה, כגון ארגון נשות הדסה וארגון הסתדרות נשים עבריות.²⁴ בין המיזמים הבולטים יש לציין את בתי ההתיישבות, שהמרכז השכונתי בשכונת שמעון הצדיק היה אחד מן המפעלים שלו, שיזמו חנה טהון והסתדרות נשים עבריות.²⁵ במרכז השכונתי התקיימה פעילות סוציאלית-מקצועית ותעסוקתית לנשות השכונה, והוקמה בה תחנת טיפת חלב בסיוע ארגון הדסה.²⁶ לסיכום, בשנות העשרים לא הייתה הפעילות הסוציאלית חלק טבעי מהפעילות השוטפת של ועד העיר, למרות זיהויו הרשמי כגוף קהילתי. גם אם עסק הוועד במקרי רווחה, פעילותו נשענה על ארגוני צדקה ורווחה מקומיים ווולונטריים. במידה רבה לא הייתה מציאות זו שונה מזו של ועדי קהילות בערים אחרות.²⁷

פעילות הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה העברית בראשית שנות השלושים

פעילות סוציאלית רשמית במסגרת ארגון כנסת ישראל החלה ב-1931, עם הקמת המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי בראשותה של הנרייטה סאלד, חברת הנהלת הוועד הלאומי.²⁸ לטענת סאלד המצב בתחום הפעילות הסוציאלית היה 'תוהו ובוהו': גופים שונים פעלו ללא שיתוף פעולה.²⁹ סאלד ביקשה לעבור מפעילות בעלת אופי פילנתרופי לפעילות באמצעות מנגנון מרכזי, מקצועי ועיעל, שאינו תלוי בגופים אחרים.³⁰ בהתאם לכך קמו בראשית שנות השלושים לשכות סוציאליות בכמה ערים מרכזיות – בין היתר בחיפה ובתל אביב – שפעלו כזרוע של המחלקה שפעלה מטעם הוועד הלאומי. במאי 1932 קמה בירושלים לשכה סוציאלית מטעם ועד הקהילה. מטרת הקמתה של הלשכה הייתה להעביר את האחריות מן הארגונים הוולונטריים לוועד הקהילה. לצד הלשכה הוקמה ועדה ששימשה גוף מנהל. בתקנון המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי משנת 1931 נקבע כי בראש הוועדה יעמוד חבר ועד הקהילה, ושאר חברי הוועדה יהיו אנשי ציבור ועסקנים. תקנון זה לא יושם ברוב ועדי הקהילות, ובראש הוועדות עמדו נציגים שלא השתייכו לוועד הקהילה, אלא לארגונים

24 כך למשל ארגון הדסה סייע למימון ארוחות צהריים לתלמידות בית ספר בעיר העתיקה. ראו: צפורה שחור-רובין, "הקפטריה": מפעל ההזנה של "הדסה" בבתי הספר העבריים, קתדרה, 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 108.

25 חנה הלנה טהון, (1886-1954), ילידת גרמניה, היגרה לארץ ישראל ב-1921. טהון הייתה מחלוצות העבודה הסוציאלית ביישוב, פעילה ומנהיגה בארגוני נשים, וחברה בוועדה הסוציאלית של ועד הקהילה. ראו: 'חנה טהון', בתוך: שביט, גולדשטיין ובאר (עורכים), לקסיקון האישים, עמ' 236.

26 יהודית אבניר וג'וני גל, 'רעיון בתי ההתיישבות (Settlement Houses) וראשית העבודה הסוציאלית בפלשתינה-א"י', בתוך: גל והולר (עורכים), לא צדקה אלא צדק, עמ' 47-51.

27 על חולשתה של הפעילות הסוציאלית בוועדי ערים ובקהילות בתקופה ההיא, ראו: הנרייטה סאלד אלאפרים בלוסטאון, מנהל הסתדרות מדיצינית הדסה, 19.12.1927, אע"י, 17-4561.

28 גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עמ' 71.

29 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 140.

30 דבורה הכהן, מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד – ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 2019, עמ' 331-332.

כמו הסתדרות נשים עבריות.³¹ בראש הוועדה של קהילת ירושלים עמד ראובן כצנלסון, חבר בוועדת הבריאות של הוועד הלאומי.³² עם הקמת הלשכה פעלו בה ציפורה בלוך, עובדת סוציאלית מקצועית, וצסי רוזנבליט, תחילה מתנדבת בהסתדרות נשים עבריות ובהמשך עובדת סוציאלית.³³ יוצא אפוא כי בתהליך הקמת הלשכה חברו גורמים בעלי זיקה ברורה למוסדות הלאומיים, מה שחיוק את הקשר בין הפעילות הסוציאלית בוועד הקהילה למסגרת הלאומית שבה התקיימה פעילות זו.

עם זאת, על אף ההתמסדות של הלשכה מבחינה ארגונית ללאומית ועל אף פעילותה במחצית הראשונה של שנות השלושים בקרב 'שדרות רחבות והמוני עניים נזקקים לעזרה',³⁴ היא לא פעלה כגוף עצמאי ומחושב מבחינה תקציבית וארגונית ואף לא פרסמה דוח פעילות מסודר.³⁵ הלשכה התבססה בין השאר על פעילות מוסדות היישוב הישן. אלה כללו למשל הפניית חולים עניים לאגודות עזרה של ועדי כוללים, הפניית חסרי דיור לראשי כוללים כדי לקבל דירות מתוך הקדשי הכולל,³⁶ או פנייה לוועד העדה הספרדית כדי לסייע לחולים מצורעים מן העדה הספרדית.³⁷ במקרה אחר, הציע שלמה זאבי, נציג מפא"י בוועדה הסוציאלית, 'לברר את המצב של כל-נזקק לוועד עדתו וינתן לו 1/3 בתנאי שכל עדה שהאדם משתייך אליה תתן 2/3'. ואכן ההצעה התקבלה.³⁸ נוסף על כך, סיוע מצד

31 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 75.

32 כצנלסון אל ועד הקהילה, 7.4.1932, אע"י, 2-4555. ראובן כצנלסון (1890-1977), יליד בוברויסק, היגר ב-1920 לארץ ישראל והיה מנהל בית חולים הדסה. ב-1931 ייסד את קופת חולים עממית במושבות בשיתוף עם הדסה וניהל אותה. ראו: 'ראובן כצנלסון', בתוך: שביט, גולדשטיין ובאר (עורכים), **לקסיקון האישים**, עמ' 273.

33 גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 80. ציפורה בלוך (1901-1979), ילידת רוסיה, היגרה לארץ ישראל ב-1921 ועסקה בפעילות רווחה. ב-1929 נסעה בלוך ללמוד עבודה סוציאלית בברלין, ולאחר מכן חזרה לארץ וניהלה את הלשכה הסוציאלית בירושלים במשך כעשור. צסי רוזנבלט (1898-1981), ילידת ברלין, היגרה ב-1923 לארץ ישראל ועסקה בשילוב ילדים מעדות המזרח במסגרות חינוך שונות. בהמשך עמדה בראש סניף ירושלים של ארגון ויצ"ו. על שתייהן ראו בהרחבה: עיינה הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט: חשיפת מקומן של נשים ומסורות נשכחות בתולדות המקצוע', בתוך: גל והולר (עורכים), **לא צדקה אלא צדק**, עמ' 70-72, 76-78.

34 ראו דוח על הפעילות בשנות השלושים, אע"י, 6-4541.

35 סאלד אל יצחק אלישר, נשיא ועד הקהילה, 21.11.1932, שם, 2-4555. ראו עוד: 'הריאורגניזציה של הלשכה', פרוטוקול ישיבת הוועדה לבריאות ולעזרה סוציאלית מיום ג' אדר תרצ"ג, 1.3.1933, שם, 2-4555.

36 גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 70. ראו עוד: דין וחשבון לתקופת כהונתו של ועד הקהילה הראשון בירושלים שבט תרצ"ב-טבת תרצ"ח, הוצאת ועד הקהילה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 83. הדוח מופקד באע"י, 4596.

37 הנהלת ועדה סוציאלית אל ועד העדה הספרדית, 23.3.1933, שם, 35-4554.

38 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאלית, 22.3.1933, שם, 35-4554. ראו עוד: סקירה על הפעילות הסוציאלית מטעם ועד הקהילה לקראת חג הפסח בשנת 1933, שם, 35-4554.

מוסדות המיסיון לנזקקים ולחולים יהודים הקל גם הוא על ועד הקהילה.³⁹ ביטוי לתלות של הלשכה במוסדות היישוב הישן אפשר לראות בדברים שנכתבו מטעם הלשכה לוועד הלאומי:

על ידי המצב הקשה שהתהווה אצלנו במשך הזמן האחרון, נאלצים היינו להתאמץ ולחפש אמצעים כספיים מחוץ ללשכה, והצלחנו במדה ידועה. כן השגנו סכומים הגונים מהוועד הכללי, מהעדה הפרסית וכ'ו. הוועד הכללי השפיע על כוללים אחרים, כמו כוללצ [כך במקור] גרודנו, ווהלין, להמציא לרשותנו איזה סכומים לטובת הנזקקים. מלבד הפעולה הכספית מצד הוועד הכללי, הצלחנו לקבל גם את הסכמתם להחלפת הנזקקים בינינו, שבלי ספק תביא ברכה בעבודתנו.⁴⁰

הפרקטיקה של שימוש במסגרות עדתיות לשם פעילות סוציאלית אף אומצה כמדיניות כלל-יישובית. לטענת משה ליסק, עם הגירתם של יהודים מארצות האסלאם בשנים 1919-1931 העבירה ההנהלה הציונית את האחריות לקליטתם ל'סוכנויות משנה'. כך למשל עודדה ההנהלה הציונית את התימנים להקים את התאחדות התימנים כדי שזו תטפל בקליטת יהודי תימן, ומסיבה דומה עודדה את הקמת הסתדרות עולי סלוניקי.⁴¹

בניתוח המשווה בין התפתחות הפעילות סוציאלית בחיפה לזו שבירושלים, טען דויטש כי בירושלים היה קושי 'להניע את המסגרות המסורתיות הרבות לשיתוף פעולה ולהשפיע על פעולותיהן'.⁴² כאמור, מסגרות אלו היו חלק מובנה בפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה. עם זאת, ההישענות על מוסדות היישוב הישן נבעה מן המשאבים המצומצמים שעמדו לרשות הוועד, וככל הנראה גם מן היחס הכללי של ראשיו לנושא הסוציאלי. במכתב להנהלת ועד הקהילה ציינה ציפורה בלוך כי אינה יכולה להמשיך בעבודתה לנוכח היעדר תמיכה מצד ראשי הוועד: 'לא קבלתי במשך כל הזמן כל עזרה מוסרית לא מהנהלת הקהילה ולא מהוועדה הסוציאלית שלה. בכלל היתה המחלקה הסוציאלית תמיד כבת-חורגת לקהילה'.⁴³

בשל חוסר התמיכה הכספית מצד הנהלת ועד הקהילה, ציין ראובן כצנלסון יושב ראש הוועדה, כי היחס בין הוועדה לוועד הקהילה הוא בבחינת 'פיקציה של מוסד עם לשכה'.⁴⁴

39 דין וחשבון, עמ' 72.

40 הלשכה למחלקה לעזרה סוציאלית בוועד הלאומי, 9.2.1933, אע"י, 2-4555. מוסדות החסד של היישוב הישן היו חלק ממערך הפעילות הסוציאלית שראשי הוועד הביאו בחשבון, כפי שאפשר לראות בדוח של ועד הקהילה. ראו: דין וחשבון, עמ' 70-73.

41 משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: הנ"ל, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תקופת המנדט הבריטי: חלק שני תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 298-299.

42 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 154.

43 צפורה בלוך אל הנהלת ועד הקהילה, 10.12.1933, אע"י, 35-4554.

44 כצנלסון אל הנהלת ועד הקהילה, 24.11.1933, שם, 35-4554.

לדברים אלו יש להוסיף את ההתנהלות הכספית הלא יעילה בפעילות ועד הקהילה, שבקבוצותיה הקים הוועד הלאומי גוף ביקורת חיצוני לבחינת הפעילות הכספית.⁴⁵ דברים דומים טענו חנה טהון, סידי ורונסקי ורוזה ויטליס, דמויות מרכזיות בתחום העזרה הסוציאלית בירושלים:

אי לזאת רוצים אנו להציע את ההצעות הבאות: לארגן ועדה סוציאלית בלתי תלויה בוועד הקהילה. הוועדה הזו תהיה אחראית לאסוף כספים לשם תשלום משכורת לעובדת הסוציאלית ולצרכי התמיכה [...] ועד הקהילה ישתתף גם בסכום של עשר לא"י [לירה ארץ-ישראלית] לחדש לכסוי התקציב. שנים מחברי ועד הקהילה יבחרו לוועדה זו. והיה אם באחד הימים הבאים ירגיש ועד הקהילה את היכולת לקבל שוב על עצמו את אחריות העבודה הסוציאלית, – הוועדה הזאת תהיה אז מוכנה למסור לו את העבודה.⁴⁶

קריאה זו לא נענתה, ובעקבות המצב ביקשה ציפורה בלוך להתפטר.⁴⁷ על רקע דברים אלו יש להבין את התפקיד המרכזי של גורמים מחוץ לארגון כנסת ישראל בפעילות הסוציאלית בירושלים, כפי שהוא בא לידי ביטוי במאורעות 1936-1939. פעולות האיבה נמשכו תקופה ארוכה יותר ממאורעות קודמים, ובמהלכה נתגלעו בעיות חמורות ארוכות טווח, כמו אבטלה ומחסור בדיור לפליטים.⁴⁸ במהלך המאורעות לא סיפקה הלשכה הסוציאלית מענה הולם לנפגעים, בעיקר בשל בעיות תקציב, ומנגד בלטה פעילותם של ארגונים כמו 'משען' שעל יד הסתדרות העובדים וארגון המפדה האזרחי.⁴⁹ במקרים שבהם לא הצליחה הלשכה לספק מענה לפניית הרבות של דורשי העבודה, היא הפנתה את הנצרכים לסניף של משען.⁵⁰

אם כן, בחינה של פעילות הלשכה בראשית שנות השלושים מלמדת כי היא לא עבדה יעיל מבחינה ארגונית ומבחינה קהילתית. נוסף על כך, בקרב ראשי ועד הקהילה נטען כי תחום העבודה הסוציאלית אמור להיות באחריות העירייה או 'המדינה' ולא באחריות הוועד.⁵¹ קשה אפוא לראות במוסדות היישוב – ובעיקר במחלקה הסוציאלית – גורם מכריע בעיצוב הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה בתקופה זו. אדרבה, דווקא גורמים מקומיים מן היישוב הישן בשילוב גורמים אחרים שלא מ'כנסת ישראל' מילאו באופן ניכר

45 מדובר על ועדה כספית מטעם הנהלת הוועד הלאומי, שעסקה בהבראת המצב הכספי של הקהילה. ראו: הנהלת הוועד הלאומי אל ועד הקהילה, 23.10.1934, שם, 9-4559.

46 'הצעת הגבירות ויטליס! וורנונסקי! טהון וגומברוב', ללא תאריך (ככל הנראה שנת 1933), שם, 4554-35.

47 ראו כמה מכתבים מאת בלוך אל הנהלת ועד הקהילה, שם.

48 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 161.

49 שם, עמ' 163.

50 באמצעות הלשכות השכונתיות. ראו: שם, עמ' 166.

51 כפי שטען חבר ועד הקהילה שלמה שלאיינן. ראו: 'למען העזרה הסוציאלית בירושלים', הארץ, תוספת ערב, 18.5.1937.

צרכים סוציאליים חיוניים. לצד אלו יש לציין את השפעתו של גורם חברתי-קהילתי חדש – אנשי העלייה החמישית (1929-1939), שארגנו מחדש את הפעילות הסוציאלית בירושלים ובמידה רבה ביישוב היהודי כולו ושינו את מעמדו הציבורי של ועד הקהילה.

העלייה החמישית

ההשפעה של אנשי העלייה החמישית על היישוב היהודי נדונה בהקשרים שונים, בהם שירותי הרווחה עבור המהגרים והפעילות הסוציאלית בקרבם.⁵² חלק מן המחקרים שייוחדו להקשר האחרון נגעו בהיבט המקצועי-סוציאלי, שהושפע ממדיניות הרווחה בגרמניה,⁵³ ובהשפעת הפדגוגיה הסוציאלית על העבודה הסוציאלית שם.⁵⁴ בחלק זה של המאמר אתמקד בהשפעת יוצאי גרמניה על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים כנגזרת של זהותם הקהילתית, כלומר של האופן שבו רבים מהם תפסו את תפקיד הקהילה. כמו כן, אתייחס לחיזוק מעמדו הציבורי והפוליטי של ועד הקהילה כפועל יוצא של השפעה זו. הקהילות היהודיות בגרמניה סיפקו לחבריהן שירותים בתחומים מסורתיים שונים, אך התחום הרחב, המפותח והמתקדם ביותר – שהתקיים בו שיתוף פעולה ארצי בין הקהילות השונות – היה הפעילות הסוציאלית. במהלך המאה ה-19 חלה תמורה במערכת הסעד היהודית-מסורתית בגרמניה: מפעילות צדקה ספונטנית לפעילות מתוכננת רציונלית, ועלייה בהיקף פעילותן של חברות צדקה בחיי הקהילה. ביטוי למגמה זו ניכר בשירותי רווחה שהעניקו אלפי ארגונים יהודיים. הגדלת נפח הפעילות הסוציאלית בקרב קהילות יהודי גרמניה וחיזוק הקשרים הבין-קהילתיים הוליכו להקמת פדרציה יהודית לעבודה סוציאלית בברלין ב-1897. מרכז כלל-ארצי התרחש ב-1917, עם הקמת לשכת הסעד המרכזית של יהודי גרמניה. לאחר מלחמת העולם הראשונה מיילאו העובדים הסוציאליים תפקיד מרכזי עוד יותר בענייני קהילה.⁵⁵ בתקופה זו הורחבה הפעילות הסוציאלית – אף מחוץ לקהילה ובחוף-לארץ – מתוך תחושת סולידריות יהודית⁵⁶ והתחזקותה של תפיסת הקהילה העממית כגוף המקיף תחומי חיים נרחבים ביותר.⁵⁷

52 ראו עוד: גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 103-123; יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 449-452.

53 אברהם דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל – שינויי המנהיגות והשלכותיהם על עיצוב המערכת', בתוך: ג'וני גל ואבישי בניש (עורכים), בזכות מדינת הרווחה, רסלינג, תל אביב 2018, עמ' 171-175.

54 הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט', עמ' 15-16.

55 סטיבן מ' לובנשטיין, 'הקהילה', בתוך: מיכאל מאיר (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ג, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 122-125.

56 אברהם ברקאי, 'המבנה הארגוני של הציבור היהודי', בתוך: הנ"ל (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 80.

57 שם, עמ' 79.

לטענתי, מעמדו ומעורבותו של מוסד הקהילה בחיים הציבוריים של יהודי גרמניה – ובייחוד בהיבט של הפעילות הסוציאלית – מסבירים מדוע ציפו רבים מאנשי העלייה החמישית בירושלים שוועד הקהילה ישמש גוף בעל מעמד ציבורי ייצוגי, שמעורב ופועל בעניינים השייכים לכלל יהודי ירושלים. ביטוי לתפיסה זו אפשר לראות במאמר שפורסם בעיתון הארץ ב־1937. במאמר מותח הכותב ביקורת על מפלגות מפא"י והציונים הכלליים על רקע אדישותן לבחירות בוועד הקהילה. לעומת שתי מפלגות אלו הכותב מציין לשבח את מעורבותם של עולי גרמניה בעיצובו מחדש של ועד הקהילה, ונותן הסבר היסטורי:

יחס של רצינות בעניני הקהלה וביחוד לבחירות הקרובות מגלים רק עולי גרמניה. בגרמניה מלאה הקהלה תפקיד חשוב בחיי הציבור היהודי. היא דאגה לא רק לעניינים הדתיים אלא טפלה גם בחנוך, בעבודה סוציאלית, הקימה בתי כנסת, השגיחה על בתי קברות וכדומה. לקהלות בגרמניה היתה סמכות רשמית להטלת מסים, שתשלומם היה חובה. לרוב הקהלות היו תקציבים קבועים גדולים, ובמשך עשרות בשנים הורגלו יהודי גרמניה להעריך ולהחשיב את הקהלה ואת מוסדותיה. [...] חוגי עולי גרמניה אינם מסתפקים רק בבקורת. כאן קיימת שאיפה רצינית להכנס למוסדות הקהלה, להשתתף בכל פעולותיה ולהשפיע על ידי השתתפות בעבודה על אופן פעולתה, ולהכניס רוח חיים בין כתליה.⁵⁸

כביטוי מעשי לכך הכותב מציין כי חמישים אחוזים ממיסי הקהילה 'נכנסים לקופתה מעולי גרמניה' שהיו לדבריו חמישה אחוזים מן האוכלוסייה היהודית בירושלים.⁵⁹ לנוכח דברים אלו יש להבין את הביקורת של רבים מתושבי ירושלים יוצאי גרמניה על פעילותן העצמאית של קהילות מקומיות (כמו ועד העדה הספרדית והוועד הכללי).⁶⁰ לא מדובר בביקורת ממניעים לאומיים, כי אם ממניעים קהילתיים: ביקורת על החלשת כוחו של מוסד ועד הקהילה בירושלים. כחלק מהתפיסה הרואה בוועד גוף מרכזי, יצאה קריאה להכליל את תקציב החינוך במסגרת ועד הקהילה ולא במסגרת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי.⁶¹ על יסוד תפיסה זו יש להבין את השתתפות נציגי התאחדות עולי גרמניה במערכות בחירות מקומיות בשיתוף 'גורמים פרוגרסיבים' כדי להיפטר מתדמית ה'לְנֶדְסְמַנְשְׁפֶט'.⁶² לקראת הבחירות לוועד הקהילה ב־1938 התארגנה מפלגה חדשה בשם 'חידוש פני הקהילה', שמייסדיה העיקריים היו התאחדות עולי גרמניה, הסתדרות נשים ציוניות (ויצ"ו)

58 הרמן סוויט, 'פנקס ירושלמי', הארץ, 6.12.1937.

59 שם.

60 'מן השאלות שקהלת ירושלים מתחבטת בהן', שם, 2.5.1938. ראו עוד: מכתב לציבור מאת נואק ריפנברג גרונבלד, פורסם בשנת 1935, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J113/340.

61 ראו למשל: צבי-הרי ויטלס, מנהל 'הבנק המרכזי למוסדות שתופיים', אל מגזית החנוך של כנסת ישראל, 25.3.1935, שם, J17/8719.

62 ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ ישראל 1936-1947', בתוך: ליסק, שפירא וכהן (עורכים), תקופת המנדט הבריטי, ב, עמ' 326-327.

וגוש פרוגרסיבי. הרעיון המרכזי במצע המפלגה היה הדרישה להעמיק את סמכות ועד הקהילה בקרב האוכלוסייה היהודית, למשל בנושא גביית מסים, ולחזק את השפעתו לנוכח קיומן של פעילויות קהילתיות נפרדות.⁶³ נציגות המפלגה בוועד הקהילה כללה דמויות שהובילו את הפעילות הסוציאלית בירושלים והשפיעו על מדיניות הוועד בתחום זה: הנרייטה סאלד, חנה טהון, רוזה ויטלס ושרה אשבל.⁶⁴ בבחירות זכתה המפלגה בשלושה נציגים בוועד הקהילה – המפלגה השלישית בגודלה לצד הספרדים והמזרחי. מעורבותם של יהודי גרמניה בירושלים הייתה ניכרת בערוצים קהילתיים נוספים, כפי שאפשר לראות בהשפעתם על עיצוב פעילות חברת קדישא שעל יד ועד הקהילה.⁶⁵

על השפעתם של יוצאי גרמניה יש להתבונן מתוך הקשר פוליטי וציבורי רחב יותר מאשר שינוי פעילות בתחום מסוים: השינויים הדמוגרפיים שחלו ביישוב היהודי בירושלים בתקופה ההיא בעקבות העלייה בהגירה הציונית.⁶⁶ שינויים אלו השפיעו על המבנה הפוליטי בהנהגת ועד הקהילה, ששיקף במידה רבה את המבנה הפוליטי שהיה קיים ביישוב. כך אפשר לזהות בוועד הקהילה במהלך שנות השלושים עלייה במשקלן של סיעות בולטות בפעילות הציונית: מפא"י, ברית הציונים הרוויזיוניסטים, המזרחי, התאחדות נשים לשיווי זכויות, ברית הציונים הכלליים, הפועל המזרחי והתאחדות הציונים הכלליים. העלייה במספר הסיעות – בהתאם למשקלן הפוליטי ביישוב – ביטאה את חיזוק הקשר שבין ועד הקהילה לחלקים נרחבים מן היישוב החדש בירושלים שהלך וגדל. אפשר לומר כי תוצר של תהליך זה הוא מגמת העלייה בהכנסה ממסים מחברי הקהילה לקראת סוף שנות השלושים.⁶⁷ אני טוען כי מגמות אלו מלמדות על חיזוק מעמדו הציבורי של ועד הקהילה בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר.

הקמת מפלגת חידוש פני הקהילה והקריאה להשפעה על עיצוב פניו של ועד הקהילה בלטו בייחוד לנוכח האכזבה מדחיית הבחירות (שהיו אמורות להתקיים בשנת 1936).⁶⁸ עיון בחלק מהמצע הציבורי של המפלגה מלמד על ההכרה בחיוניותה של הקהילה ובחשיבות הפעילות הסוציאלית במסגרת עבודתה:

- 63 'לחידוש הקהילה – עולי גרמניה, וויצו וגוש פרוגרסיבי', הארץ, 7.2.1938.
- 64 שרה אשבל הייתה חברה בלשכה הסוציאלית של ועד הקהילה. ראו הערה 107. ראו רשימה מלאה של חברי וחברות המפלגה בכתובת 'חדוש פני הקהילה', אצ"מ, A148/53.
- 65 טל חניה, 'מקומיות, קהילתיות ויישוביות בפעילות ועד הקהילה העברית בירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2023, עמ' 192-195.
- 66 על ההתפתחות הדמוגרפית-יהודית בירושלים בתקופה היא, ראו: עוזיאל שמלץ, אוכלוסיית ירושלים: תמורות בעת החדשה, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 22-30.
- 67 חיים שמטרלינג, 'לתקנת קהלת ירושלים', הד ירושלים, 12.1.1940. ראו עוד על העלייה בהכנסות ממסים משנת תרצ"ט ועד שנת תש"ג, למרות תקופת המלחמה: 'שנת הכספים תש"ג בקהלת ירושלים', אצ"מ, S8/841.
- 68 על האדישות של האוכלוסייה היהודית בעניין הבחירות, ראו: 'מי יפקד על קהלת ירושלים', הבקר, 6.2.1938.

ועד הקהילה הקודם לא השפיע כלל על חייהם הדתיים והתרבותיים של יהודי ירושלים, לא דאג לאלפי הילדים מתורה וחינוך, הביא לידו את השחיטה רק בחמישים אחוז, הניח את ענין הקבורה לחברות פרטיות והוציא רק סכומים פעוטים לעבודה סוציאלית. כל העבודה הסוציאלית היתה מבוססת על הוצאת כספים שבאו מצד הועד הלאומי, [...] ועד הקהילה הקודם לא היה לו שום קשר לאוכלוסי היהודים בירושלים.⁶⁹

תיאורים אלו מלמדים על החשיבות שראו יהודי גרמניה בפעילות הסוציאלית בתפיסת הקהילה שלהם, והשאפה להעתיק תפיסה זו לירושלים. בעקבות כך הובילו דמויות בולטות מקרב יוצאי גרמניה כמה יוזמות ותיקונים בתחום הסוציאלי בירושלים, כפי שאראה. בעבודתו על התארגנות יהודי גרמניה בהיבטים שונים במהלך תקופת המנדט, קבע שמואל נח אייזנשטדט כי התארגנות אנשי העלייה החמישית, שהושתתה על בסיס ארץ המוצא, הייתה מעבר לגבולות העזרה הסוציאלית. לטענתו, פעילותם וארגונם היו מוקד לשמירה ממוסדת של דפוסי תרבות וזהות קהילתית על פי מסורת יהודית-גרמנית.⁷⁰ אחד הביטויים להתארגנות זו הוא הקמת מפעל הכרטיס הכחול, שהיה מבוסס על תרומות שנתנו תושבים ובעלי עסק. סכומי הכסף נתרמו באמצעות קניית בולים חודשיים בעלי ערכים שונים שהודבקו בכרטיס כחול.⁷¹ דמות שמוזעה עם יוזמה זו היא פרידריך אולנדורף (Ollendorff), שכיהן בתפקיד מנהל המחלקה הסוציאלית בעיריית ברלין ובתפקיד יושב ראש מרכז העבודה הסוציאלית היהודית בעיר.⁷² עם הגעתו לירושלים בשנת 1934 הוא שימש יועץ של הנרייטה סאלד ויועץ ארגוני של הלשכה בקהילת ירושלים. בהשפעת הפעילות הקהילתית-סוציאלית שניהל בגרמניה, יזם אולנדורף את מפעל הכרטיס הכחול.⁷³ כאמור, הרעיון שעמד בבסיס היוזמה היה השתתפות פעילה של בני הקהילה בפעילות הסוציאלית. כך על פי יוזמת הכרטיס הכחול השתתפה האוכלוסייה בפעילות על ידי תרומות חודשיות, שבאמצעותן ניתן סיוע 'לכל הנצרכים שבישוב הישן והחדש בלי הבדל מעמד חוג ועדה'.⁷⁴ בתחילה הונהגה יוזמה זו בירושלים בלבד, בעיקר בתמיכת יוצאי גרמניה.⁷⁵ בעקבות הצלחת היוזמה, התקבל הרעיון בהדרגה בלשכות אחרות. המחלקה

69 'לחידוש הקהילה'.

70 Shmuel N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants*, Routledge and Kegan Paul, London 1954, p. 69. על ההיבט התרבותי והקהילתי של הפעילות במסגרת הלאומית שהתגבשה בתקופת המנדט, ראו: גיא מירון, 'הסיפור הלאומי הישראלי מבעד לעיניהם של יוצאי גרמניה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), *מדינה בדרך*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2001, עמ' 161-187.

71 כהן הטב, 'השפעת ועד הקהילה בירושלים', עמ' 56.

72 דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל', עמ' 171. על השפעתם של יהודי גרמניה על פעילות הכרטיס הכחול, ראו: דוח על פעילות סוציאלית, ללא תאריך מדויק (שנות השלושים), אע"י, 6-4541.

73 גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 51.

74 מתוך פרסום על המפעל, ללא תאריך, אצ"מ, A.70/8. ראו עוד: כרוז הסבר על הכרטיס הכחול, ללא תאריך, אע"י, 10-4598.

75 דין וחשבון, עמ' 78-79. ראו עוד: סיכום על פעילות עזרה סוציאלית בשנות השלושים (ללא תאריך מדויק), אע"י, 6-4541.

הסוציאליזם המרכזי שימשה גוף מפקח על המגבית, ואילו הביצוע בפועל נעשה בקהילות ולטובתן.⁷⁶ לא זו בלבד שיוזמה זו שימשה בסיס חשוב למימון הפעילות הסוציאליזם, אלא היא אף תרמה להגדלת היקף הפעילות המאורגנת בקהילה בתחום זה.⁷⁷ בשנה הראשונה לפעילותה, התקיימה יוזמת הכרטיס הכחול בירושלים בנפרד מוועד הקהילה. לקראת סוף שנת 1936 הועבר הניהול לוועד הקהילה, וחברים נוספים היו מעורבים בו.⁷⁸

בתקופה זו, לקראת סוף שנות השלושים, בוצעו שורה של שינויים בארגון הפעילות הסוציאליזם. בראש וראשונה הוקמה מחדש הוועדה לעזרה סוציאליזם מטעם ועד הקהילה בראשותה של הנרייטה סאלד. מקרב חברי הוועדה יש לציין שתי דמויות מרכזיות בהקשר זה: ראובן כצנלסון וסידי ורונסקי.⁷⁹ ורונסקי ייסדה את בית הספר הראשון להכשרת עובדות סוציאליזם. כמו כן היא סייעה לייסד את המחלקה לעבודה סוציאליזם של הוועד הלאומי. במחקר נטען כי הייתה 'דמות חשובה להבנת הזיקה של העבודה הסוציאליזם העברית לשורשי המקצוע הגרמניים ולרעיונות הציוניים'.⁸⁰ מתוך ועדה זו הוקמה ועדה מצומצמת, שכללה אנשים 'שיש ברצונם להתמסר לעבודה ושיחד עם זה יש להם גם ניסיון רחב בעבודה הסוציאליזם'.⁸¹ התפקיד של כלל חברי הוועדה היה להגדיל את מקורות ההכנסה עבור פעילות הוועד – נושא מרכזי בפעילותו מול הנהלת ועד הקהילה – ואילו התפקיד של הוועדה המצומצמת היה מקצועי בעיקרו: להכין סקירות של הפעילות היום-יומית ולהציג בפני הוועדה המורחבת.⁸² הוועדה המצומצמת כללה גם נציג של התאחדות עולי גרמניה.⁸³ רפורמה ארגונית נוספת באותה תקופה הייתה ההחלטה על מסירת הנהלת מפעל הכרטיס הכחול לוועדת משנה ליד הוועדה לעזרה סוציאליזם. כמו כן, הוחלט על הקמת ועדה תקציבית, שקיבלה על עצמה לעסוק בגיוס כספים. בעניין מפעל הכרטיס הכחול הוחלט על ביזור הפעילות על ידי חלוקת העיר לשלושה אזורים והקמת ועדות מיוחדות בכל אזור.⁸⁴

כד בבד עם השינויים במבנה הארגון ובמבנה התקציב של הלשכה הסוציאליזם, התרבו יוזמות סוציאליזם שונות ביישוב היהודי בירושלים. יוזמות אלו התפתחו בעיקר על רקע האירועים הפוליטיים שהתרחשו בסוף שנות השלושים. בין היוזמות אפשר למנות את 'תרומות האוקיות', תרומת מצרכי מזון למשפחות נזקקות; 'הבגד הזול', מיזם לחלוקת בגדים לנזקקים; 'מפעל לרהיטים', מחסן האוגר רהיטים למסירה לעולים-פליטים; עזרה

76 גולן, 'עבודה סוציאליזם ביישוב (1931-1936)', עמ' 99.

77 שם.

78 פרוטוקול ישיבת הנהלת ועד הקהילה, 18.11.1936, אע"י, 3-4596.

79 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאליזם, 5.5.1938, שם, 6-4541.

80 הלפרן, 'עובדות סוציאליזם ביישוב העברי בתקופת המנדט', עמ' 66.

81 'הוועדה לעזרה סוציאליזם' ועד הקהילה החלה בעבודתה; הודעה לעיתונות מאת הוועדה, ט"ו באייר תרצ"ח, אע"י, 6-4541.

82 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאליזם, 15.5.1938, שם.

83 סקירת על פעולות הלשכה לעזרה סוציאליזם, 14.6.1938-7.7.1938, שם.

84 שם.

רפואית ותמיכה בנפגעי המאורעות.⁸⁵ לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הוקם 'ועד פועל ציבורי לעבודה סוציאלית לשעת חרום' בנשיאות הנרייטה סאלד, שניהל ותיקצב מספר ועדות בתחומי רווחה שונים: הזנה, הגנה על הילד והנוער והלבשה.⁸⁶ חלק ניכר מן התמיכה באותן יוזמות סוציאליות הייתה של גורמים מקצועיים ואזרחיים מקרב יוצאי גרמניה, שלא היו קשורים בהכרח לגופים רשמיים.⁸⁷

חגית לבסקי, שניתחה את מדיניות הקליטה הציונית של יוצאי גרמניה בשנות השלושים, טענה כי מערכת הקליטה שהקימו יהודי גרמניה יצרה אמות מידה חדשות בפעילות הקליטה בארץ. היא הראתה כיצד התאחדות עולי גרמניה, שפעלה כ'לְנֶדְמָן־מְשִׁפֵּט במדינה קולטת הגירה, הקיפה מגוון של תחומי חיים, בהם התחום הכלכלי – היא הקימה לשכות עבודה מיוחדות – ותחום העבודה הסוציאלית: ההתאחדות ביססה ומיסדה את העבודה הסוציאלית כמקצוע והניחה את תשתית הידע על אודותיה, וכך חיזקה את התחום לטובת היישוב כולו ולא דווקא ליוצאי גרמניה.⁸⁸ במקרה של ירושלים קיבלה הוועדה הסוציאלית הקצבות חודשיות מגופים שונים, שהוקמו לטובת סיוע ליהודי גרמניה בתהליך הקליטה: התאחדות עולי גרמניה,⁸⁹ והמחלקה הגרמנית שעל יד הסוכנות היהודית.⁹⁰ נוסף על כך, המחלקה הגרמנית תמכה בהעסקתו של רופא בקהילה – תופעה חדשה כשלעצמה.⁹¹

הניתוח מלמד, כך אני טוען, שליהודי גרמניה הייתה השפעה על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים והם ייחסו חשיבות לדפוסי חשיבה קהילתיים ולקשרים בין-קהילתיים, נוסף על ההיבטים המקצועיים והלאומיים שנדונו במחקר.

יש לציין כי אף על פי שהיוזמות בתחום הסוציאלי התרבו, שמעמדו הפוליטי-קהילתי של הוועד התחזק וששיעור התרומות לטובת הפעילות הסוציאלית צמח – לא היה די בתקציבים שעמדו לרשות הלשכות הסוציאליות כדי לענות על הצרכים שגדלו בעקבות המרד הערבי בשנים 1936-1939.⁹² זאת ועוד, פרוץ מלחמת העולם השנייה גרם לצמצום מקורות התעסוקה ולהאמרת מחירים.⁹³ מצב העניינים הזה חייב הגדלה של מקורות

85 ראו: סקירה על פעולות ועד הקהילה בשנת תרצ"ט, שם, 10-4598.

86 תזכיר בנושא 'ארגון העבודה הסוציאלית בירושלים בשעת חרום', ללא תאריך, אצ"מ, A70/3; תזכיר בנושא 'עבודה סוציאלית לשעת חרום בירושלים', ללא תאריך, שם.

87 ראו: תזכיר בנושא 'התפתחות הלשכה הסוציאלית במשך 10 שנות קיומה' בשנים 1932-1942, אע"י, 5-4541.

88 חגית לבסקי, 'האם היתה מדיניות קליטה ציונית', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 170-171.

89 על התאחדות יוצאי גרמניה והקמתו של מנגנון לקליטתם ויישובם בארץ ישראל, ראו: שם, עמ' 169-173.

90 הנרייטה סאלד אל ועד הקהילה העברית, 30.1.1934, אע"י, 35-4554.

91 נשיאות ועד הקהילה אל גיאורג לנדאואר, מנהל המחלקה הגרמנית, 13.7.1938, שם, 8-4582.

92 דויטש, 'התפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 163.

93 'סקירה על המצב הכספי בוועד הקהילה בשנת תרצ"ט', אע"י, 10-4541.

הכנסה. על הרקע הזה יש להבין את משקלן החשוב של מגביות היישוב שפעלו בתקופה
ההיא – בייחוד מס החירום, ששימש מנוף כלכלי חשוב לפעילות הסוציאלית.

השפעתן של מגביות היישוב על הפעילות הסוציאלית

גורם חשוב שהשפיע על היקף העשייה הסוציאלית ואופייה הוא פעילותן של מגביות
היישוב בשנות מלחמת העולם השנייה, הבולטת בהן היא מס החירום. בראשית המלחמה
הוכרז על גביית מס החירום ביישוב לשם תמיכה במובטלים ובנצרכים. המס נבנה על
בסיס מנגנון המפעל שקדם לו – כופר היישוב, שנגבה לצורכי ביטחון במהלך מאורעות
1936-1939. ראשי הוועד הלאומי גבו את המס וחילקו את הכסף למוסדות שונים ביישוב –
בהם ועדי קהילות.⁹⁴ בפועל מדובר היה במקור הכנסה נוסף עבור הוועד, שנוצל לטובת
הרחבת הפעילות של הלשכה הסוציאלית. כך במהלך שנת 1941 הוחלט להקציב 75 אחוזים
מן ההכנסות של מס החירום שנגבה בירושלים עבור ועד הקהילה בעיר.⁹⁵ בשנת תש"ה
הגיע המפעל לשיא היקף פעילותו: עם תקציב של 27,000 לא"י הוא סייע ליותר מ-4,000
ילדים, לעומת 2,340 בשנת ת"ש.⁹⁶

זאת ועוד, גביית מס החירום הביאה לפניות של גופים שונים לוועד הקהילה בירושלים
בבקשה לקבלת תמיכה (מכספי מס החירום),⁹⁷ ולהגדלת שיתוף הפעולה עם מפעלים
סוציאליים מרכזיים, למשל מפעל ההזנה לילדים שפעל בירושלים עוד משנות העשרים
על ידי קרן מסעדות של הדסה.⁹⁸ בשנת 1940, בשל מצב החירום, החליט הוועד הלאומי
להקים ועדת הזנה ארצית. בוועד הקהילה הוקמה ועדה להזנת הילד, שהורכבה מנציגים
של גופים שונים: ארגון אימהות עובדות, הסתדרות נשי מזרחי, הסתדרות נשים ציוניות
ועוד.⁹⁹ הוועדה, שקיבלה תמיכה ממס החירום,¹⁰⁰ פרסה את חסותה על יותר מ-4,000 ילדים
ב-67 מוסדות.¹⁰¹ ביטוי להתחזקותה של פעולת ההזנה בירושלים בתקופה היא אפשר
לראות בדוח שנכתב על הפעילות בשנים ת"ש-תש"ה – שנות המלחמה:

94 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל 1936-1947', עמ' 391-392.

95 פרוטוקול ישיבת הוועדה הכספית, 12.1.1941, אע"י, 7-4596.

96 דוח פעולות הוועדה להזנת הילד (ת"ש-תש"ה), אצ"מ, J17/8097.

97 כן יש לציין גופים חשובים כמו הליגה למלחמה בשחפת ובית התמחוי 'מטבח עם'. ראו: 'רשימת
המוסדות העובדים עבודה משותפת עם הלשכה של ועד הקהילה והזקוקים לעזרה', ללא תאריך,
שם, A70/3. ראו עוד: 'רשימת המוסדות שפנו לעזרה', ללא תאריך, שם.

98 ראו: שחוריי-רובין, 'ה"קפטריה"', עמ' 108-116.

99 סקירה כללית מפעולות ועד הקהילה, תש"א-תש"ו, אצ"מ, J17/8097.

100 ראו למשל: קרן מסעדות הדסה אל מנהל תלמוד תורה מזרחי, 17.11.1939, שם, J17/6637.

101 סקירה כללית מפעולות ועד הקהילה, תש"א-תש"ו, שם, J17/8097.

יש לציין שבמשך תקופה של 5 שנים הכתה פעולת ההזנה שרשים בחיי היישוב הירושלמי והמפעל נהיה למוסד קבוע שנמנה כיום בין המכשירים הסוציאליים היעילים ביותר בישוב.¹⁰²

כמו כן הוליכה מגבית מס החירום לשיתוף פעולה של הוועד עם אגודת ישראל, שהשתתפה בתשלום המס, ונציגייה ישבו בוועדות המקומיות מטעם ועד הקהילה.¹⁰³ טענתי היא כי יכולתו של הוועד למלא תפקיד מרכזי בניתוב תקציב מס החירום עבור הגופים השונים ומעורבותו בניהול הפעילות בכל אחד מן הגופים – חיזקו את מעמדו הציבורי-קהילתי בקרב היישוב היהודי בירושלים.

תמונה זו שונה מן האופן שנתפסו בו סוגיית מס החירום וגביות אחרות ביישוב, בחיפה ובתל אביב. כך למשל ענת קדרון מראה כי הקהילה בחיפה, שהייתה 'נאמנה למסד הלאומי', בין היתר מפאת חולשתה היחסית בעיר מעורבת (כמו בירושלים), סברה כי גביית מס החירום פוגעת בתרומות לפעילות הסוציאלית. כך סברו גם בתל אביב, אלא שלהבדיל מחיפה מעמדה העצמאי של עיריית תל אביב הקנה לה אפשרות להוביל מהלכים שאינם תואמים למדיניות של המוסדות הלאומיים.¹⁰⁴

עם זאת, יש לציין כי על אף ההישגים של מפעל מס החירום, גביית המס לא עלתה תמיד בקנה אחד עם תפיסתם של ראשי הלשכה הסוציאלית, כפי שאפשר לראות בסוגיית הקמת בית התמחוי. נציגי מס החירום דרשו מראשי ועד הקהילה להקים בית תמחוי. לטענתם, פעילות בית תמחוי תספק צידוק ציבורי לגביית המס, וכך יוגדלו ההכנסות.¹⁰⁵ דרישה זו התיישבה עם האינטרס הפוליטי של ראשי ועד הקהילה, חיים סלומון ויעקב טהון. סלומון וטהון סברו כי פעילות בית תמחוי תחזק את מעמדו הציבורי של הוועד, כפי שהצימוד בין ארגון עבודה סוציאלית לניהול הקהילות חיזק את מעמדם פוליטי של ראשי הקהילות בערים שונות.¹⁰⁶ לעומת זאת, שרה אשבל מן הלשכה הסוציאלית¹⁰⁷ חשבה כי בית תמחוי 'אינו לרוח השיטה המודרנית של העזרה הסוציאלית שהוא מפורר את מסגרת המשפחה'.¹⁰⁸

102 ש.ם.

103 הוועד הלאומי אל ועד הקהילה, 25.12.1939, שם, A70/3. ראו עוד את תיאורו של חבר נשיאות מס החירום, צבי שוורץ, בעניין תרומתה החיובית של מס החירום בהיבט הציבורי: 'מלט נוסף לאחוד הצבור עם ועד הקהילה': פרוטוקול ישיבת הנהלה, 21.10.1942, אע"י, 2-4588.

104 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 98-99. על צמיחת מעמדה האוטונומי הייחודי של תל אביב בראשית ימי המנדט, ראו: עמירם גונן, 'כיצד קם "מרכז הארץ" בארץ-ישראל', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט**, עמ' 464-466.

105 פרוטוקול ישיבת המליאה, 21.1.1941, אע"י, 7-4596.

106 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 261.

107 שרה אשבל כיהנה בתפקיד חברת ועד הקהילה מטעם הרשימה המשותפת – עולי גרמניה ויצ"ו. בעבודתה ריכזה אשבל את מפעל תזונת הילדים וארגון הקייטנות. להרחבה, ראו: עמינדב אשבל, **דפי זכרון: שרה אשבל ז"ל**, [חמו"ל], ירושלים [תשכ"ה], עמ' 5-13.

108 על התפיסה המקצועית של עובדות סוציאליות יוצאות גרמניה בנוגע לטיפול משפחתי ועל האוריינטציה הסמכותית שאפיינה את פעילותן, ראו: דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל', עמ' 173-174.

לכך התלווה החשש כי ההקצבה למטבח תבוא על חשבון התקציב לעזרה הסוציאלית. אשבל טענה גם שכספי מס החירום כבר שימשו לתמיכה בשלושה מטבחים להזנת ילדים בירושלים, וכי אפשר היה לנצל זאת לטובת תעמולה למס החירום – 'מדוע לא ידעה הנהלת מס חירום לנצל מפעל זה לתעמולה?'. בסופו של דבר הוחלט לפתוח בית תמחוי ולהשתמש לצרכיו במטבח קיים ששימש לטובת עולים ('מעון לעולים'), תוך כדי הקצבה מכספי חירום והבטחה כי זו לא תפגע בתקציב שיועד ללשכה הסוציאלית. המטבח נקרא: 'המטבח העממי הכללי של "מס החירום" ע"י ועד הקהלה'.¹⁰⁹

אך גם לאחר ההחלטה על פתיחת בית תמחוי התגלעה מחלוקת בשאלה מי יספק את הארוחות. נשיאות ועד הקהילה דרשה כי הדבר יבוצע באמצעות חלוקת כרטיסים והלשכה הסוציאלית דרשה בתוקף שרק היא תחלק אותם. נציגות ועדת התמחוי של מס החירום ונציגי הסתדרות העובדים התנגדו שהארוחות יחולקו באמצעות הלשכה סוציאלית. כמו כן, יהושע פרבשטיין, חבר נשיאות ועד הקהילה, התנגד לאפשרות שהלשכה תחלק את המזון שכן, לטענתו, 'אליה יפנו רק השנוררים הפרופסיונליים והאנשים הנכבדים הנצרכים לא יפנו'. בסופו של דבר, הוחלט על הקמת ועדה לענייני תמחוי, שישבו בה שלושה נציגים מוועד הקהילה, שני נציגים ממס החירום ושני נציגים מן הוועדה הסוציאלית.¹¹⁰ שרה אשבל וציפורה בלוך, מראשות הלשכה, הודיעו כי אינן רואות בעצמן נציגות חוקיות בוועדה. הן טענו כי חששן מן הפגיעה בפעילות הסוציאלית כבר התאמת, משום שמגבית מס החירום הודיעה כי הכסף שהוקצב לבית תמחוי ינוכה מן התקציב ללשכה הסוציאלית. בקרב חברי נשיאות ועד הקהילה התקבלה החלטה נחושה להקים בית תמחוי.¹¹¹ לטענת אפרים ושיץ, חבר הנשיאות, התנגדות הלשכה נבעה 'לא רק מחשש של פגיעה בתקציבה אלא גם מרצון שהמטבח יהיה בידה וזה אינו אפשרי'. כלומר מדובר היה במאבק בעל אופי פוליטי-מקצועי בין ראשי הוועד ללשכה. מסיבה דומה התעוררה התנגדות לאפשרות שחלוקת הכרטיסים לקבלת מזון תבוצע על ידי ארגונים שונים כמו הסתדרות.¹¹² יש לציין כי שנה לאחר מכן, ב' 1941, הצטמצמה קצבת מס החירום עבור הפעילות הסוציאלית ל'260 לא"י לחודש במקום 400 לא"י'. אשבל פסקה כי צמצום זה נבע מהקמת בית התמחוי ועל בסיסו פסקה הנרייטה סאלד שיש 'לסגור את דלתות הלשכה'.¹¹³

סוגיית בית התמחוי מלמדת על מערכת היחסים המורכבת בין הגורמים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית. על אלו נוסף עוד גורם, השייך לנורמות ולדפוסי חשיבה מקומיים: הוויכוח על מעמדה של העדה הספרדית כגוף בעל זהות ומעמד פוליטי מטרומ הכיבוש

109 יש לציין שבכניסה לבית התמחוי היה שלט שעליו נכתב: 'מטבח-עם של מס חרום'. בהנהלת ועד הקהילה הוחלט לשנות ל'בית התמחוי של ועד הקהלה מכספי מס חרום'. ראו: פרוטוקול ישיבת הנשיאות, 3.3.1941, אע"י, 4596-7.

110 פרוטוקול ישיבת הנשיאות עם נשיאות הוועדה הכספית, 14.11.1940, שם.

111 פרוטוקול ישיבת הנשיאות, 26.12.1940, שם.

112 פרוטוקול ישיבת ועדת תמחוי, 19.11.1940, שם.

113 פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 6.1.1941, שם.

הבריטי. גובה התקציב שהוקצה ממס החירום היה תלוי בהיקף התרומות שהתקבל מן האוכלוסייה היהודית בירושלים. כלומר, אחוז הנענים לתשלום מס החירום בקרב בני היישוב היהודי בירושלים השפיע על היקף תקצוב הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה (הלשכה). אחד הגורמים שהשפיעו על גובה גביית המס בירושלים היה הוויכוח על ייצוג העדה הספרדית בגוף שניהל את גביית מס החירום. אברהם חיים, במחקרו על יחסי הנהגת עדת הספרדים ומוסדות היישוב, עוסק בהרחבה במחאת הספרדים בהקשר של מגביות היישוב – בהן גם מס החירום – על רקע טענות להפליה בחלוקת תקציבים ובייצוג במנגנון הפקידותי.¹¹⁴ טענותיהם של ראשי העדה היו מכוונות בעיקר כלפי ועד הקהילה, אשר אין לו 'כל דעה והשפעה' וכי שתי המגביות (מס חירום וכופר היישוב) 'נכבשו ע"י אנשי השמאל'.¹¹⁵ חיים עסק בסוגיה זו בעיקר מנקודת המבט הפוליטית של העדה הספרדית, ואילו אני מבקש לשים את הדגש על האופן שהוויכוח המקומי על מעמדה הפוליטי של העדה הספרדית השפיע על הפעילות הסוציאלית.

על רקע טענות ראשי ועד העדה הספרדית נעדרו אליהו אלישר – בתפקידו כיושב ראש הוועדה הסוציאלית – ושאר נציגי העדה הספרדית מדיוני ועד הקהילה.¹¹⁶ ביטוי חריף אחר של המחאה היה ההתנגדותם של חברי ועד הקהילה הספרדית לשלם את מס החירום. אליהו אלישר, שכיהן גם בתפקיד חבר נשיאות ועד הקהילה, הצהיר במפורש כי לא ישלם את המס, ואף הסביר שהוא 'חושב שחלק מסוים מן הצבור אף הוא אינו צריך לתרום'.¹¹⁷ במצב זה פסק אלישר: 'אין הספרדים רואים את עצמם שותפים למפעל כל עוד שולט היחס הזה. עכ"פ במצב זה איני רואה רשות לתרום ולהתרים'. ואכן מתוך 5,500 לא"י שנגבו במזומן לטובת מס החירום בשנת 1940, חלקם של הספרדים היה 181.980 לא"י בלבד (סכום הכולל שתי תרומות של 80 לא"י). לנוכח דברים אלו, קרא ישראל פונט, נציג מפא"י בוועד הקהילה: 'מי שמסתלק מתשלום המס בוגד יקרא לו', וקרא לפרסם את שמותיהם ולהוציאם מן המוסדות הציבוריים, כלומר: את אלישר.¹¹⁸

למחאת הספרדים הייתה השפעה ניכרת על גביית מס החירום, מכיוון שבירושלים נגבה מס החירום בשיעור נמוך מאוד בהשוואה לחיפה ולתל אביב. בשנת 1940 תרמו בירושלים למס החירום 2,300 איש בלבד, שהיו בעיקר 'פקידים, עובדים ואנשי המעמד הבינוני'.¹¹⁹

114 ראו: אברהם חיים, **ייחוד והשתלבות**, כרמל, ירושלים 2000, עמ' 109-110. עוד על טענות נציגי העדה הספרדית בעניין זה, ראו: ועד הנציגים הספרדים במוסדות הלאומיים אל הנהלת מגביות ההתגייסות, 19.11.1942, ארכיון מאיר חי ג'ינאו, ספריית יד יצחק בן-צבי, 09-003.

115 דוד אבולעפיה, נשיא ועד העדה הספרדית אל ועד הקהילה, 8.8.1940, אע"י, 3-4588.

116 פרוטוקול ישיבת המליאה, 4.4.1940, שם, 4-4596. בניסיון לייעל את העבודה הסוציאלית הוצע להעביר את התפקיד לאדם אחר מקרב חברי הנשיאות. ראו: פרוטוקול ישיבת המליאה, 9.1.1940, שם.

117 פרוטוקול ישיבת המליאה, 17.7.1940, שם. באותה ישיבה כינה יעקב טהון את דבריו של אלישר 'רעל'.

118 שם.

119 שם.

באותה שנה ירושלים הכניסה לטובת מס החירום 3,500 לא"י לעומת תל אביב – 7,000 לא"י וחיפה – 5,000 לא"י.¹²⁰ לטענת ראשי ועד הקהילה רק חמישה אחוזים מן הספרדים שילמו מסים.¹²¹ יש לציין כי בשנת 1946 התגוררו בירושלים 164,400 אלף תושבים יהודים, ואילו בשנת 1944 בחיפה – 66,000 ובתל אביב – 180,000.¹²²

ביטוי נוסף למתח שבין זהות ואינטרסים מקומיים ובין הנהגת היישוב אפשר לראות במקרה של יצחק שריון, שהיה סוחר חשוב וכיהן במועצת העירייה.¹²³ על פי הערכת הכנסותיו, נתבע שריון לשלם 344 לא"י. שריון סירב. לאחר שהתבקש להסביר את סירובו בפני 'בית הדין העליון של כבוד למס החירום', הוא אמר את הדברים האלה:

לכופר הישוב נתתי 50 לא"י באופן ישיר חוץ ממה שגבו באופן בלתי ישיר, למרות שהם מהמפא"י. 'מס החירום' הוא של הועה"ל [הוועד הלאומי], ואין לי כל אמון בוועד זה. באתי רק לכבוד הרבנים הראשיים. אני יהודי דתי והם – מחללים ש"ק [שבת קודש] ואוכלים נו"ט [נבלות וטריפות] ואינני מסכים לתת להם אף פרוטה [...] רוב הישוב בירושלים איננו מאורגן. אני רוצה שהכסף ילך לאלה שאנו רוצים. יש לעזור לאנשי ירושלים הבלתי מפלגתיים, איפוא שיש מפא"י אני אינני רוצה לתת. ההערכה ב-344 לא"י הלא זהו בולשיביות, כי מה מצאו בי.¹²⁴

שריון הבחין בדבריו בין זהות מקומית לא מפלגתית ('אנשי ירושלים הבלתי מפלגתיים'), שאפיינה מנהיגים מקומיים אחרים,¹²⁵ ובין המסגרת הפוליטית-יישובית, שזוהתה בעיניו עם מפא"י. לדידו, שני הגורמים המובחנים הללו ייצגו אינטרסים מנוגדים. הבחנה קוטבית זו, המזוהה את מוסדות היישוב זיהוי גורף עם הנהגת מפא"י, אינה מותרת מקום לספק

120 פרוטוקול ישיבת המליאה, 4.4.1940, שם. דברים דומים אפשר לראות בתשלום כופר היישוב. מתוך 109,580 לא"י שנאספו מכל רחבי הארץ, נאספו בירושלים 10,510 לא"י בלבד. ראו: מכתב כללי מאת יהושע מנוח, 11.9.1939, אצ"מ, A.193/523. עוד על החלק היחסי הנמוך של ירושלים במגביות יישוביות ראו: מזכירות כופר היישוב ליהושע מנוח, 30.3.1939, שם, A.193/410.

121 הועלו טענות כנגד משפחות ספרדיות מבוססות שלא שילמו את חלקן. ראו: חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 110. ראו עוד כרוז נגד עשירי ירושלים באותו נושא: 'למשפט הצבור', 12.1.1941, אע"י, 6-4577.

122 שמלץ, **אוכלוסיית ירושלים**, עמ' 28; אריה יודפת, **60 שנות התפתחותה של תל-אביב**, עיריית תל אביב, תל אביב 1969, עמ' 43; יוסי בן ארצי, 'ייחודה של חיפה והתפתחותה בתקופת המנדאט', בתוך: מרדכי נאור והנ"ל (עורכים), **חיפה בהתפתחותה, 1918-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 31.

123 יצחק שריון נולד בדיסנה בשנת 1871, והיגר לירושלים בשנת תרמ"ט. הוא נחשב לאחד הסוחרים היהודים הבולטים בעיר. כמו כן היה פעיל בכמה ארגונים ציבוריים, כגון האגודה הציונית שנוסדה בירושלים בתרס"ד ותנועת המזרחי בירושלים. ראו: דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו**, ב, הוצאת המחבר, תל אביב 1947, עמ' 716.

124 'פרוטוקול בית הדין העליון של כבוד למס החירום', ט באדר ב' ת"ש, אע"י, 4-4596. ראו עוד: 'מס החירום חובה ולא רשות', **דבר**, 19.4.1940.

125 לביטוי נוסף של אי-הזדהות עם המפלגתיות בפוליטיקה היישובית מצד יהודים מקומיים, ראו: טל חניה, 'דוד ילין וגד פרומקין – זהות ושייכות בתקופת מעבר', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2019, עמ' 44, 89.

בנוגע למידת האמון שהייתה לו במוסדות היישוב. בראייתו של שריון, מס החירום שגבה הוועד הלאומי לא שיקף את האינטרס של הציבור המקומי, מי שלטענתו הוא הרוב בירושלים.

לבד ממס החירום, יש לציין מפעל גבייה יישובי נוסף לעזרה סוציאלית – תו מגן. תו מגן, שחל על בתי קפה, מסעדות, בתי מלון ובתי קולנוע, גרע מחלקו של כופר היישוב, שנגבה עד כה ממקומות אלו.¹²⁶ כדי לא לפגוע בגביית כספי כופר היישוב, הוסכם שתשלום חודשי של 40 אחוז מן ההכנסות ולא פחות מ-66 לא"י יועבר אליו ואת שאר הכספים מן הגבייה תקבל קהילת ירושלים לצורכי עזרה סוציאלית וצורכי שעת חירום.¹²⁷ יוצא אפוא כי הפעילות ביישוב – על רקע האירועים הפוליטיים של התקופה – הולידה מגביות שונות, ואלו מינפו את הפעילות הסוציאלית. עם זאת, אף על פי שהמגביות תרמו לפעילות זו, הן גם סיכנו את הכנסותיה ממקורות אחרים. דוגמה לכך היא סוגיית מגבית ההתגייסות.

בשנת 1942 החלו להנהיג ביישוב מס נוסף בשם מגבית ההתגייסות לטובת צורכי המגויסים לצבא הבריטי ובני משפחותיהם.¹²⁸ גביית המס המשיכה גם לאחר סיום המלחמה עתה עבור צורכי היישוב. מגבית ההתגייסות נקבעה מתוך התחייבות ל'חיסול' מס החירום – דבר אשר העלה את חששם של ראשי ועד הקהילה מפגיעה בהקצבה לפעילות הסוציאלית.¹²⁹ על רקע היוזמה למגבית ההתגייסות, אפשר לזהות את המתח בין סיפוק הצרכים הקהילתיים ובין סיפוק צורכי היישוב שהלכו ותכפו בשל המלחמה המתחוללת, כפי שבא לידי ביטוי בדברי שרה אשבל, חברת הוועדה לעזרה סוציאלית:

מה חשובה כעת עזרה סוציאלית, למי חשוב הילד העוזב? הזקן החולה והעניים? המשפחה המחוסרת כל? עיני כל מופנות כעת לגיוס. אבל הנצרכים לא תמו מהארץ ואין לחשוב שהמצב ישתנה מיד עם גמר המלחמה. עזרה סוציאלית תהיה נחוצה ומס החירום, המכלכל אותה במידה רבה, יצטרך להשאר [...] אך המציאות היא ששתי מגביות מפריעות אחת לשניה ומרגילות את הצבור לא לשלם לאף אחת מהן.¹³⁰

126 מגבית כופר היישוב נוסדה על ידי הוועד הלאומי כמגבית מיוחדת למימון צרכים שונים, בעיקר צורכי ביטחון, בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. הכנסותיה מקורן במסים עקיפים, כמו גביית תשלום נוסף מלקוחות בבתי קפה ומצופים בקולנוע. מסים עקיפים אלו היו המקור היחיד של כופר היישוב, ועל פי החלטת הוועד הלאומי לא ניתן היה להטיל מס עקיף בלי אישור הנהלת המגבית. ראו: גלבר, 'התגבשות היישוב בארץ-ישראל 1936-1947', עמ' 383; מזכירות הארצית של כופר היישוב אל א' זגני, הנהלת הסוכנות היהודית, 11.7.1944, אצ"מ, J8/1055; מזכירות ארצית של כופר היישוב אל הנהלת הוועד הלאומי, 24.12.1941, שם, J8/1057.

127 הסכם בין הנהלת ועד הקהילה להנהלת כופר היישוב, 9.6.1941, שם, J8/1058.

128 על הקמת המגבית, ראו: מרדכי ברגר, *מגבית ההתגייסות וההצלה*, המוסיאון למסים: מנהל הכנסות המדינה, ירושלים 1970, עמ' 21.

129 ביטוי לכך אפשר למצוא בדברי אליהו אלישר. ראו: פרוטוקול ישיבת הנהלה, 10.11.1942, אע"י, 4588-2.

130 פרוטוקול התייעצות בין חברי הנהלת ועד הקהילה ובין נשיאות מס החירום ונציגי הוועדה לעזרה

אמנם אשבל מבטאת דאגה לגורלה של פעילות סוציאלית מסוימת, אך אפשר ללמוד מדבריה על ההשלכות הרחבות שעלולות להיות להפעלת מגבית ההתגייסות – פגיעה במגבית מס החירום פירושה פגיעה באחד ממקורות ההכנסה של הקהילה. בשל החשש הזה התגבשה בהנהלת ועד הקהילה ההבנה כי נדרשת 'מגבית מאוחדת' של כל המפעלים הסוציאליים בעיר. בקרב ראשיו עלה הרעיון לייסד 'מוסד כספי קבוע' בוועד הקהילה, שישמש בסיס לכל הפעולות הסוציאליות, בכלל זה משרד גבייה מיוחד לצורכי עזרה סוציאלית מטעם הנהלת ועד הקהילה. יש לציין כי זו היוזמה הראשונה מטעם ועד הקהילה המבקשת לגבות כספים באופן עצמאי. ב־1943 החל תהליך של איחוד מפעלים סוציאליים שונים בירושלים כגון תו מגן, הכרטיס הכחול, תרומת אוקיות ומטבח עממי תחת השם: מגן ירושלים, וועד הקהילה שימש מסגרת גג כלכלית וארגונית לכל המפעלים הללו.¹³¹ במידה רבה אפשר לומר כי איגום מפעלי הרווחה השונים תחת סמכותו הבלעדית של הוועד חיזק את מעמדו הציבורי והפוליטי, מפני שגופי סעד ורווחה ממגזרים ציבוריים שונים החלו לראות בו כתובת ציבורית.¹³²

לא זו בלבד שיוזמת מגן ירושלים הייתה יעילה, אלא היא גם זוהתה כהגשמה של הרעיון המקורי של סאלד למעורבותו הפעילה של ועד הקהילה בתחום הסוציאלי.¹³³ על רקע המגמה של ריכוז הפעילות במסגרת ועד הקהילה, נקבע כי גביית תו מגן, שהייתה עד כה באחריות כופר היישוב, תימסר לידי ועד הקהילה, כפי שצוין במכתב להנהלת כופר היישוב:

הנהלת הקהילה אינה יכולה להסכים שהנהלת מפעליה תמסר למוסד שאינו בהנהלתה הישירה. הוועדה שנבחרה היא ועדה של קהלת ירושלים שתנהל את תו־מגן [...]. תו־המגן הוא מפעל של הקהילה ויתנהל על ידו; נאמנה קהלת ירושלים כי כל הסכם אתכם על חלקכם בתו־המגן ישמר בקפדנות.¹³⁴

חברי הנהלת כופר היישוב התנגדו למהלך מחשש ליצור תקדים שישמש קהילות וערים אחרות. ואכן, במהלך שנת 1944 קיבלו חברי ועד הקהילה החלטות בנוגע לתו מגן ולכופר

סוציאלית על רקע מיוזג מס החירום ומגבית ההתגייסות, 21.10.1942, שם. ראו עוד: יעקב טהון אל נשיאות מס החירום, 14.7.1942, שם.

131 ועד הקהילה אל ד"ר שמורק, אצ"מ, 31.3.1943, S8/841. יש לציין כי תהליך דומה התרחש בוועד הקהילה בחיפה. על איגום הארגונים תחת ועד הקהילה, ראו: שם, A430/24.

132 סיכום בנושא שנת הכספים תש"ג בקהילת ירושלים מאת גזבר ועד הקהילה, יהושע לוי, 12.12.1943, שם, S8/841. מקרה דומה היה בוועד הקהילה בחיפה, שלקח תחת חסותו ארגונים כלכליים שונים במהלך המלחמה. ראו: קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 96-103.

133 פרידריך אולנדורף אל הנרייטה סאלד, ט"ו בשבט תש"ג, אצ"מ, A70/6. מיצוב ועד הקהילה כארגון המרכז פעולות סוציאליות על רקע תקופת משבר – בלט בחיפה בשנות המרד הערבי. ראו: קדרון, שם, עמ' 84.

134 יעקב טהון, יושב ראש ועד הקהילה, אל נשיאות כופר היישוב, 12.5.1943, אצ"מ, J8/1055. בשל הקמת מגבית ההתגייסות בוועד הקהילה, הוצע לשלם לכופר היישוב סכום נמוך יותר מן המקורי – 30 אחוז (במקום 40) או 50 לא"י (במקום 66), וזאת בשל 'המצוקה הגדולה של דלת העם בירושלים'.

היישוב באופן חד-צדדי, בלי שנציגי כופר היישוב השתתפו בהן, החלטות שבלשון האחרונים היו לפעולות 'הנעשות נגד "כפר הישוב"'.¹³⁵ מנקודת מבטם של ראשי ועד הקהילה מדובר היה בעיקר במאבק להגשמת הצרכים הקהילתיים-סוציאליים – הן לטובת תקצוב הפעילות הסוציאלית הן לטובת שימור מעמדו כגוף המסוגל לענות לצרכים של חברי הקהילה.

ההחלטה להקים מגבית עצמאית (מגן ירושלים) ולנהל את תו המגן בנפרד מן המסגרת היישובית אינה ברורה מאליה. במקרה של חיפה למשל – בשל התלות של הקהילה במוסדות הלאומיים ולנוכח הדרישה להגדלת ההשתתפות במגבית ההתגייסות – לא מיהרו ראשי הוועד לפתוח מגבית עצמאית מטעם הקהילה.¹³⁶ לעומת זאת, לאחר שאנשי מגבית ההתגייסות ביקשו מראשי ועד הקהילה בירושלים לפרסם כרוז לטובת מפעל מגבית ההתגייסות, טען יעקב טהון בשיבת הנהלה של הוועד: 'תשובתנו למגבית צריכה להיות שהאלמנות והיתומים מהאסון במלון המלך דוד הם דאגתנו הראשונה וכ"ז [וכל זמן] שלא נבטיח אותם אין אנו יכולים לתת את ידינו לשום דבר אחר'.¹³⁷ ואכן, באותה ישיבה אומצה זמנית החלטת טהון להעדיף מגבית קהילתית על פני מגבית ההתגייסות.¹³⁸

עצמאותו הפוליטית של הוועד מול המוסדות הלאומיים התבטאה גם ביוזמת 'מפעל החלב'. הוועד הלאומי הוציא לפועל יוזמה לחלוקת חלב בבתי ספר,¹³⁹ שהייתה כרוכה בתשלום קבוע של חברי הקהילות השונות. לאחר זמן מה דרשה הנהלת הוועד הלאומי מראשי ועד הקהילה להגדיל את התשלום החודשי הקבוע, אולם הם סירבו בשל החשש לפגיעה בתקציב לפעילות סוציאלית, ואף הצהירו על האפשרות להפסקת מפעל החלב בבתי הספר.¹⁴⁰

מעמדו הציבורי של ועד הקהילה בהקשר של הפעילות הסוציאלית התחזק לאחר קבלת ההחלטה להרחיב את פעילות המחלקה הממשלתית לעזרה סוציאלית במגזר היהודי למן שנת 1942, החלטה שהתקבלה בעקבות הצרכים שהתעוררו במלחמה.¹⁴¹ בהתאם למדיניות זו הקצתה העירייה בתקציב לשנת 1945-1946 סכום של 700,000 לא"י לצורכי עזרה סוציאלית כללית. מחצית מסכום זה יועדה לאוכלוסייה היהודית.¹⁴² ב-1945 פוזרה

135 המזכירות הארצית של כופר היישוב אל הנהלת ועד הקהילה, 16.6.1944, שם.

136 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 99.

137 פרוטוקול ישיבת הנהלה, 29.7.1946, אע"י, 4-4593.

138 שם.

139 מדובר ביוזמה של קרן המסעדות של הדסה, שהחלה בשנות העשרים. ראו: שחור-רובין, 'ה"קפטריה"', עמ' 112.

140 יחושע לוי, גזבר ועד הקהילה, אל אליהו ברלין, גזבר הוועד הלאומי, 8.10.1945, אע"י, 12-4595.

141 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 233-235. עד כה העניקה המחלקה מענה בעיקר לאוכלוסייה הלא יהודית. ראו: ש"ש, 'המחלקה הממשלתית לעזרה סוציאלית', **הבקר**, 22.11.1944.

142 חיים סלומון אל מושל המחוז, 1.11.1945, אע"י, 12-4595. ראו עוד: א' קנצלסון, 'השרותים הסוציאליים בתקציב הממשלה', **דבר**, 3.2.1946.

העירייה,¹⁴³ והוועדה הבריטית הממונה שליד העירייה החליטה כי הכסף המיועד לפעילות הסוציאלית במגזר היהודי יועבר באמצעות ועד הקהילה.¹⁴⁴ החלטה זו חיזקה את התלות של גופי סעד רבים בוועד הקהילה לצורך קבלת נתח מכלל התקציב.¹⁴⁵ על רקע מעמדו של הוועד בסוגייה זו, הושג הסכם על שיתוף פעולה בין ועד הקהילה ובין אגודת ישראל בהגשת עזרה לנצרכים מכספי הממשלה והעירייה. מלבד זאת, צורפו לוועדה הסוציאלית שניים מחברי אגודת ישראל. נקבע כי ביצוע ההחלטות של הוועדה יהיה נתון בידי המנגנון האדמיניסטרטיבי המקצועי של הלשכה הסוציאלית.¹⁴⁶

בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה חלה ירידה בהכנסות ועד הקהילה. מחישובי סך ההכנסות וההוצאות עולה כי הגרעון הגדול ביותר נגרם דווקא ממגבית מגן ירושלים.¹⁴⁷ במסמכים שונים מן התקופה בולטת האכזבה לנוכח הירידה בהכנסות הארגון בהשוואה להכנסות שהתקבלו בתקופת המלחמה.¹⁴⁸ בניית הסיבות לירידה בהכנסות יש להבחין בין מסים שנגבו ישירות מתורמים יחידים, בעיקר מפעל הכרטיס הכחול שכללית שמר על כוחו, ובין מסים שנגבו בעקיפין כמו תו מגן, שסכומי הגביה מהם התמעטו. לירידה בהכנסות תו מגן בתקופה זו יש כמה הסברים: מגן ירושלים נגבה מלקוחות של בתי מלון, מסעדות ובתי קפה. עובדי המקום פנו למבקרים והציעו להם לשלם את המס. אולם בשל מדיניות העוצר שנקט הממשל הבריטי על רקע אירועי טרור שביצעו האצ"ל והלח"י בשנים 1944-1948 – חלה ירידה בפעילות הפנאי וממילא גם בהכנסות. נוסף על כך, על רקע המחאה נגד השלטון הבריטי נמנו לא מעט ימי שבתון שהכריז עליהם הוועד הלאומי.¹⁴⁹ בתי קפה אחרים 'נשרפו או נחבלו' לאחר שבעליהם קיבלו איום 'מאת ארגון לוחמי יהדות' על פגיעה ברכושם ובחייהם אם ימשיכו להשאיר את בתי העסק שלהם פתוחים בשבתות ובחגים.¹⁵⁰ גורם אפשרי נוסף, הקשור למאורעות התקופה, הוא 'נישול' סוחרים ותושבים מאזורים שהיו לאזורים צבאיים. אלה צמצמו את

143 על הסיבות הפוליטיות שהולכו לפיזור העירייה, ראו: אפרים אבן, עיריית ירושלים 1917-1948: יהודים וערבים, המכון לחקר ביטחון ותקשורת אוניברסיטת אריאל, אריאל 2015, עמ' 506-508.

144 בית חנוך יתומים לעדת הספרדים אל ועד הקהילה, 27.2.1946, אע"י, 12-4595.

145 ראו למשל: בית ספר שערי רחמים של נשי ברית הציונים הכלליים אל ועד הקהילה, 9.2.1945, שם; 'קפת מזון ותמחוי', יעקב אשכנזי אל ועד הקהילה, ח' באדר תש"ח, שם.

146 הודעה לעיתונות מאת ועד הקהילה, 26.1.1945, שם.

147 ישיבת הנהלת ועד הקהילה, 29.12.1946, שם, 10-4592; חיים סלומון אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה לעזרה סוציאלית, 25.12.1946, שם.

148 ראו לדוגמה: 'גרעון קהלת ירושלים', הארץ, 30.12.1946. ראו גם מכתב מהנהלת ועד הקהילה אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה: חיים סלומון אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה, 25.12.1946, אע"י, 10-4592.

149 פרוטוקול ישיבת הוועדה הכספית, 2.11.1947, אע"י, 10-4592; דין וחשבון על הכנסות והוצאות של מגן ירושלים, אוגוסט 1947, שם, 4-4589; פרוטוקול ישיבת המליאה, 1.9.1946, שם, 13-4593.

150 ר' קלנר, מנהל מגן ירושלים אל ועד הקהילה, 29.5.1947, שם, 4-4589.

ההכנסות ממסים שהתבססו על שכר דירה¹⁵¹ והקשו על ההכנסה השוטפת של אותם בתי עסק וממילא על גביית מגן ירושלים. על רקע הירידה בהכנסות נסגר 'המטבח העממי'¹⁵².

זאת ועוד, תקופה זו התאפיינה בפעילות לאומית של המחותרות השונות ובניסיונות העפלה. פעילויות אלו לוו בניסיונות לגייס כספים על חשבון מגן ירושלים. כך למשל ארגון 'לאסירנו', שסייע לאסירים שעסקו בפעילות לאומית, ביקש לגייס כספים באותו אופן שבו ביקשו ראשי ועד הקהילה לגבות תו מגן – מהלך שפגע בהכנסות מגן ירושלים.¹⁵³ דוגמה אחרת היא ההוראה של הוועד הלאומי לוועד הקהילה לגבות מס עלייה. ראשי ועד הקהילה הטילו על ארגון מגן ירושלים לגבות את מס העלייה לצד תו המגן (בפועל החליט הארגון שלא לגבות).¹⁵⁴ במילים אחרות, העלייה בפעילות הלאומית יישובית לקראת סוף תקופת המנדט השפיעה לשלילה על מקורות ההכנסה של המיזמים הסוציאליים. הירידה מהכנסות מגן ירושלים המשיכה עד לקראת סוף שנות הארבעים – תקופה שבה התרכו מעשי הטרור שביצעו ארגונים יהודיים. עם זאת, בתקופה זו גבו בירושלים את מגבית ההתגייסות (אשר ביטלה את מס חירום). המגבית סייעה להמשך קיומה של הפעילות הסוציאלית בשנים אלו וראשי הוועד אף העלו תביעה להגדלת ההקצבה.¹⁵⁵ נוסף על כך, בשנת 1948 – על רקע ההידרדרות במצב הביטחוני עם פרוץ מלחמת האזרחים לאחר הכרזת החלוקה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947 – חודשה גביית תו מגן והפעם הוא גולם בתוך כופר היישוב.¹⁵⁶ כמו בשנים 1941-1943, חלק ניכר ממימון הפעילות הסוציאלית הגיע ממסגרת הגבייה ביישוב.

סיכום

ניתוח התגבשות הפעילות הסוציאלית בירושלים בתקופת שלטון המנדט מלמד על מעורבותם של כמה מוקדי השפעה בתהליך זה. בראשית שנות העשרים בלטו בפעילותם ארגונים וולונטריים מקרב היישוב החדש לצד ארגוני סעד מקומיים. ועד העיר, לעומת זאת, נעדר בתקופה זו פעילות ממוסדת בתחום הסוציאלי.

למן ראשית שנות השלושים אפשר לזהות מגמת התמסדות הדרגתית של הפעילות הסוציאלית במסגרת ועד הקהילה. אולם נדמה כי השלב המכריע בתהליך ההתמסדות היה לאחר העלייה החמישית. אנשי עלייה זו השפיעו רבות על הפעילות הסוציאלית ועיצבו

151 סקירה על פעולות מחלקת המסים לשנת תש"ו-תש"ז, ארכיון מאיר חי ג'ניא, ספריית יד יצחק בן צבי, 08-002.

152 ישיבת המליאה, 1.9.1946, אע"י, 13-4593.

153 ר' קלנר אל ועד הקהילה, 17.10.1947, שם, 4-4589.

154 חיים סלומון אל ועד הפועל של מגן ירושלים, 15.12.1946, שם.

155 פרוטוקול ישיבת הנהלה, 27.7.1947, שם, 12-4589.

156 ועדת מצב של קהילת ירושלים והוועד המקומי של כופר היישוב לבתי קולנוע שונים, 26.1.1948, שם, 4-4589.

אותה על פי תפיסות קהילתיות שרווחו בקרב יהודי גרמניה. ביטוי מובהק להשפעה זו היה הצלחתו של מפעל הכרטיס הכחול. לצד השתלבות הפעילות הסוציאלית במגמה היישובית הכללית, ביקשתי להדגים במאמר זה את ההשפעה שהייתה לזהות הקהילתית במסגרת העלייה החמישית לא על הפעילות הסוציאלית בלבד, אלא גם על חיזוק מעמדו הציבורי והפוליטי של ועד הקהילה.

עם זאת, ועד הקהילה לא הצליח לתת מענה ההולם את הביקוש הרחב, שהעמיק על רקע המאורעות ופרוץ המלחמה. מכאן ביטוי של מוקד השפעה נוסף שתרם לעיצוב הפעילות הסוציאלית: מגביות היישוב ובעיקר מס החירום. מחד גיסא, המחיש מס החירום היטב את האופן שצורכי היישובי שימשו מנוף לטובת הפעילות הקהילתית-סוציאלית. מאידך גיסא, בשל מאפייניו של מס החירום, נוצרה מערכת של מתחים בין מוקדי כוח ואינטרסים שונים – יישוביים, קהילתיים ומקומיים – ומצב העניינים הזה השפיע על היקף התרומות למס החירום בפרט ועל הפעילות הסוציאלית בכלל. הדוגמה הבולטת לכך היא סוגיית מעמדה הפוליטי של העדה הספרדית במסגרת מנגנון גביית מס החירום. זאת ועוד, האפשרות לרתום מנגנון יישובי לטובת פעילות קהילתית לא שירתה בהכרח את הפן המקצועי-סוציאלי.

עם התקדמות המלחמה, התעבו מנגנוני גביית המסים לצורכי היישוב, לדוגמה הקמת מגבית ההתגייסות, התגבשה ההבנה שאי אפשר להסתמך על הגבייה ביישוב, וכי יש לרכז את פעילות הגבייה בידי וועד הקהילה. ביטוי לכך היה הגבייה של מגן ירושלים ושל תו מגן בידי ועד הקהילה. אך כפי שהראיתי, גם אפיק פעולה קהילתי זה היה נתון לטלטלות על רקע אירועים פוליטיים יישוביים שהתרחשו בשנים האחרונות לשלטון המנדט.

על יסוד הממצאים אני טוען כי כמה מוקדי השפעה עיצבו את ההתפתחות הכוללת של הפעילות הסוציאלית בירושלים במשך תקופת המנדט, ולא גורם הומוגני ודומיננטי, כלומר לא בעיקר המסגרת היישובית-לאומית כפי שהציג דויטש בעבודתו. שלושה מוקדים: נורמות מקומיות, מעמדו הפוליטי-ציבורי של מוסד הקהילה (בעיני יוצאי גרמניה או בעיני ראשי ועד הקהילה) והמסגרת היישובית – עיצבו את בסיס התמיכה, את היקפה ואת אופייה של הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה. מורכבותו של תהליך עיצוב הפעילות הסוציאלית עשוי לשמש כלי מתודולוגי לבחינת פעילויות אזרחיות במסגרות לאומיות.